

narni pokret, koji je počeo 1789. u Cercle social, na sredini je svoga puta imao Leclerc i Roux za svoje glavne reprezentante i konačno za trenutak podlegao s Babeufovom urotom, unapredio je komunističku ideju koju je u Francuskoj ponovo uveo Babeufov prijatelj Buonarotti nakon revolucije od 1830. Ta ideja, konzekventno izrađena, jeste ideja novog stanja svijeta... Kao što se kartezijski materijalizam gubi u svojevrsnu prirodnu znanost, tako drugi pravac francuskog materijalizma utječe direktno u socijalizam i komunizam» (MEGA I 3, S. 294 ff., 307). U staroj trobojnici svijetlio je dakle već zamašni dio crvenog, najavljen od četvrtog staleža, crveno napretka koji se ne može reducirati. Usmjeren protiv škopljenja vremena, protiv saveza s »prastarim moćima života«, viđen kroz plemstvo i crkvu, protiv nihilizma cilja u tome potpuno iščezava. Ča ira tadašnjih prirodo-pravnih parola samo kritizirao njihovu djelomično stacionarnu djelomično apstraktno-nepokretnu osnovnu crtu, da bi je kao socijalističku prevladao upravo daljnim procesom. Stacionaran je bio l'homme kao »egoistički čovjek, kao čovjek koji je odvojen od čovjeka i zajedničke biti«; apstraktno nepokretan je bio le citoyen kao puka otkinuta idealna tvorba u novoantičkom polisu, kao »alegorijska, moralna osoba« umjesto kao nosilac društvene slobode. A napredak koji se dalje kreće jeste to da je baš ono političko-citoyensko: sloboda, jednakost, bratstvo, stupilo u »forces propres« živog čovjeka; tek tada je, kaže Marx, »izvršena ljudska emancipacija«. Po čemu upravo čovjek pored mene ne živi više kao u egoizmu droits de l'homme, kao prepreka slobode, nego kao njen kontinuitet.

(S njemačkog preveo Ante Pažanin)

BLOCHOVA SOCIJALNO-POLITIČKA I PRAVNA MISAO

*Ernst Bloch je sigurno najosebujniji marksistički mislilac XX stoljeća. Princip nada nije samo glavno Blochovo djelo nego i princip odvažne i plodne misli koja kao istinska mudrost zrači iz njegovih djela, rasvjetljavajući najstroženije probleme suvremenog svijeta od filozofije i umjetnosti do religije i politike. Njegova misao ne opisuje samo prošlo i sadašnje nego otvara nove horizonte, anticipirajući budućnost. Blochova »utopijska« filozofija kao »ontologija bitka koji još nije« (die Ontologie des Noch-Nicht-Seins) predstavlja put u budućnost kao pravi zavičaj čovjekov. Na tom putu ne može se, kaže Bloch u Predgovoru svome djelu *Naturrecht und menschliche Würde* (Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo), zaobići pitanje pravog, tj. »uspravnog hoda« (des aufrechten Gangs), kao i uopće pitanje: »Što je pravo?« (Was rechtens sei.).*

U ovom prigodnom napisu¹⁾ ograničit ćemo se na Blochovu socijalno-političku i pravnu misao u namjeri da je uključimo u žive rasprave, koje se u nas, naročito u posljednje vrijeme, vode o problemima politike, ljudske prakse, humanizma i socijalizma. Rad se dijeli u dva poglavlja:

- 1) Socijalne utopije i prirodno pravo,
- 2) Politika, pravo i moral.

1) Bilješka na kraju ovoga članka.

I

SOCIJALNE UTOPIJE I PRIRODNO PRAVO

Ne ostajući na pozicijama klasičnog prirodnog prava, Bloch se javlja zagovornikom razvijanja »*facultas agendi* konačno neotuđenih ljudi u norma agendi konačno neotuđene zajednice« (E. Bloch: *Naturrecht und menschliche Würde*, Frankfurt am Main, 1961, S. 13). To je tim značajnije istaći što i u — bar u oficijelnom — marksizmu XX stoljeća prevladava ili pozitivizam prava ili apstraktno prirodno pravo, koje se kao takvo može efikasno upotrijebiti za postizavanje raznovrsnih svrha od puča do apologije postojećeg, ali ne za »zbijsko instaliranje ljudskih prava«. Za Blocha, naprotiv, nema »nikakvog zbijskog instaliranja ljudskih prava bez kraja izrabljivanja, a nikakvog zbijskog kraja izrabljivanja bez instaliranja ljudskih prava«. U tim pravima je, ističe Bloch, i dio Beethovena koji cijepa »posvetu Eroike kada je Napoleon postao carem« (ibidem). Bloch posebno naglašava oslobodilački karakter bitnih intencija prirodnog prava, a razumijevanje, kako sam kaže, »pravih intencija starog prirodnog prava« smatra pretpostavkom »socijalističkog baštinjenja tih nekada liberalnih, i ne samo liberalnih ljudskih prava« (*Menschenrechte*, ibidem, S. 12). Što više, prihvaćanje i ozbiljenje tih »pravnih intencija« i »ljudskih prava« su pretpostavke ozbiljenja »neotuđene zajednice« ili komunizma. Kada je riječ o »socijalističkom baštinjenju«, onda se ne smije smetnuti s uma da se radi o »svojevrsnoj baštini«, o baštini čije ono »najbolje valja još dodati«, jer »ono izostaje«. »Što je prošlo, ne vraća se ponovo«, s pravom ističe Bloch, »posebno ne na protekli način, ali se to ipak može uzeti za riječ« (ibidem, S. 13). Blochu se čini da je za razumijevanje komunizma kao »čovječnog društva« u Marxovu značenju neophodno »uzeti za riječ« »klasično prirodno pravo« i »socijalne utopije«, preuzeti njihove bitne intencije, praktički prevladati razlike koje su među njima postojale, te ozbiljiti njihove ideje — ljudsko dostojanstvo i ljudsku sreću — u smislu »proleterskog humanizma«.

Između socijalnih utopija i prirodno-pravnih teorija postoje »značajne razlike«, koje Bloch izražava ovom rečenicom: »Socijalna se utopija odnosi na ljudsku sreću, prirodno pravo na ljudsko dostojanstvo. Socijalna je utopija slikala odnose u kojima prestaju mučni i opterećeni (*die Mühseligen und Beladenen*), prirodno pravo je konstruiralo odnose u kojima nema više poniženih i uvrijeđenih (*die Erniedrigten und Beleidigten*, ibidem). Eksplicirajući tu svoju misao, Bloch kaže: »Socijalne utopije pretežno se tiču sreće, u najmanju ruku otklanjanja bijede i stanja koje ova održava ili proizvodi. Teorije prirodnog prava... pretežno se odnose na dostojanstvo, na ljudska prava, na jurističke garancije ljudske sigurnosti ili slobode, kao kategorije ljudskog ponosa. Primjerno tome socijalna se utopija usmjerava prije svega na otklanjanje ljudske bijede, a prirodno pravo prije svega na otklanjanje ljudske poniženosti« (ibidem, S. 234). Izloženoj predmetnoj razlici Bloch dodaje i vremensku razliku: dok »klasično-racionalne« prirodno-pravne teorije od Grotiusa do Pufendorfa »stoje na tlu najnaprednije građanske svijesti, te otvoreno i konzekventno formuliraju zahtjeve revolucionarne buržoazije«, dotle se najveće socijalne utopije — socijalisti utopisti: Fourier, Saint-Simon, Owen — pojavljuju tek u vrijeme kada je »građanstvo već odbacilo optimizam razuma«. Pa ipak, socijalne utopije bile su one koje su, »upravo i u usponu industrijskog razvoja XIX stoljeća, još jasno anticipirajući izivljavale svoju naslijedenu fantaziju, dok je u isto vrijeme historijski reakcionarna škola prirodno pravo stavila ad acta konstrukcija«. Dvema navedenim razlikama između socijalnih utopija i prirodno-pravnih koncepcija Bloch zatim dodaje još i metodsku razliku: »Socijalne utopije nastupaju s pričom, sa slikanjem boljeg društva budućnosti... Prirodno-pravne doktrine su naprotiv, čak kod Rousseaua, postupale tako da su izvodile iz principa, one su nastojale oko strogosti demonstrativne znanosti« (ibidem, S. 234).

Unatoč tim značajnim razlikama koje postoje između socijalnih utopija i prirodno-pravnih teorija, među njima postoje i bitne veze i sličnosti,

jer »naučavanja o sreći ne znače nikakav vrt za malodobne životinje, a naučavanja o dostojanstvu nikakve prezirače jela« (keine Kostverächter, ibidem, S. 235). Blochu je naročito stalo do osvjetljavanja upravo tih zajedničkih intencija socijalne utopije i prirodnog prava, jer njihove se bitne intencije predmetno, metodski i vremenski ne samo razlikuju nego i međusobno bitno dopunjuju — što više, kreću se u »istom humanom prostoru« koji se kod Blocha zove »čovječnije društvo« (menschlichere Gesellschaft, ibidem, S. 13). »Čovječnije« u tom smislu što Blochov »proleterski humanizam« nastoji da se praktički prevladaju razlike koje su postojale između socijalnih utopija i prirodo-pravnih teorija, te da se njihove bitne značajke i humane intencije — ljudska sreća i ljudsko dostojanstvo — ujedine u socijalistički humanum: »Nema ljudskog dostojanstva bez svršetka bijede, ali ni sreće koja je primjerena čovjeku bez svršetka stare i nove pokornosti« (ibidem, S. 237). Jer, samo za slobodnog čovjeka postoji i ljudska sreća, i ljudsko dostojanstvo.

Slobodan ljudski život Bloch određuje kao »život s onu stranu rada« (ein Leben jenseits der Arbeit, ibidem, S. 233). Što Bloch pod tim misli, do sada se pokazivalo »samo kao san na povijesnim okrajcima. Natrag u doba koje se stoga naziva zlatnim, naprijed u carstvo slobode. Pravo na takav život otuda zvuči bez sumnje utopijski, tako da se i ono prirodopravno u cjelini nazvalo tako reći onim što slobodno lebdi (Freischwebendes), tu i tamo utopijom prava« (Rechtsutopie, ibidem). Ovdje ponovo dolazi do riječi ono što je zajedničko kako socijalnim utopijama tako i prirodo-pravnim teorijama. Njihova povezanost i sličnost zapravo i jesu one koje omogućuju da se uopće smisljeno govori o »utopijama prava«. A ove se »sastoje u nadmašivanju danosti (Ueberholung der Gegebenheit), u vjeri da se postojeće mora ukloniti da bi se uspostavio bolji status« (ibidem, S. 235).

Povezanost ljudske sreće i ljudskog dostojanstva Bloch ne rezervira samo za svoju marksističku misao o čovjeku i društvu, nego to što se pri problematskom razmatranju same stvari pokazalo kao njena bit nalazi tematiziranim i povezanim u mnogih velikih mislilaca prošlosti. Utopije prava, kaže on eksplicirajući gornju misao, »imaju dugu i značajnu povijest — Platon, Stoa i Augustin skicirali su idealne države, Thomas Morus, Campanella i Bacon pisali su svoje utopije, Civitas solis, Nova Atlantis s obiljem prirodno-pravnih pogleda. Stoa je k tome svoje prirodno pravo razvila u uskoj vezi sa svojom utopijom o svjetskoj državi; Grotius i Saint-Simon nisu bili u stoicizmu jedan nakon drugog, nego takoreći istovremeno, čak ista osoba. A i istinski klasično prirodno pravo, prirodno pravo XVII i XVIII stoljeća, povezano je sa socijalnim utopijama općim nazivnikom: »gutmachenwollende Projektion« (ibidem) — i to kako u smislu negiranja »neprirode suvremenih odnosa« tako u pozitivnom smislu novog formiranja »političkog tijela« (corpus politicum) iz »pojma svrhe« (ibidem) ili »socijalističkog uma«, kako bi rekli socijalisti utopisti. Bloch s pravom ističe da je »marksizam minirao apstraktnost i tobožnju vječnost tako mišljenih umnih mjera«, jer »kao mjenjalački čin on baš ništa ne može da stvori s tobože vječno istom ljudskom prirodom. Umjesto iz privatnosti htijenja za boljim znanjem i ideje koja je nehistorijski nanasena izvana on uzima mjere i putove socijalizma iz dijalektički-konkretne povijesti« (ibidem, S. 236). U marksizmu su na taj način »zajednički stupili u pozadinu socijalna utopija i prirodno pravo« (ibidem). Od socijalnih utopija preostale su »genijalne misaone klice i misli«, kako reče Engels, a od prirodnog prava »samo neodređeno sjećanje« (nur eine vage Erinnerung, ibidem). Pa ipak nije samo »različiti socijalni interes« nego »također i poštovanje postulatnog prirodno-pravnog nacrt« bio onaj faktor koji je »odvojio Marxovu povijesnu ozbiljnost od bijedne činjeničnosti historijske škole« (ibidem). Što više, Marxov zahtjev za »ljudskim oslobođenjem« u sebi sadrži manje »filantropski afekt socijalnih utopija nego ponosni afekt prirodnog prava«. U skladu s tim »proleterski humanizam« prije svega vodi porijeklo iz »prirodopravne tradicije, mutatis mutandis, blizak je i otvoren njenom patosu ljudskog dostojanstva«. Bloch s pravom ističe da Marx polazi »upravo od

tog poništenog dostojanstva (još više nego od bijede)« kada ukazuje na »klasu s radikalnim lancima« kao onu »koja ne zahtijeva nikakvo posebno pravo, jer njoj nije učinjeno nikakvo posebno nepravdo, nego se na njoj vrši nepravdo kao takvo«. Tim Marxovim riječima on dodaje: »Nepravdo kao takvo, međutim, ne može se niti označiti, niti mjeriti, niti oštetiti ako se ne vidi pravo kao takvo, utopija prava« (ibidem, S. 237).

Blochova je zasluga što je, poput ranog Lukacsa, unutar marksizma XX stoljeća ukazao na to da nisu samo »socijalne utopije« nego i »prirodno pravo« konstitutivni momenti marksističkog humanizma. I, naravno, ne oni dvoje sami.

II

POLITIKA, PRAVO I MORAL

U okviru naše teme samo se od sebe postavlja pitanje o odnosu politike, prava i morala. Što više, budući da »sudac ne postoji više kao najčudoredniji čovjek u općini«, za Blocha se postavlja načelno pitanje, treba li odbaciti vezu između prava i morala, kako to u novije vrijeme mnogi čine, ili se između njih mora izgraditi »vlastite, nove mostove« (ibidem, S. 260). U toku ovoga poglavlja pokazat će se ne samo bitna povezanost prava i morala nego, što više, i činjenica da su i pokušaji njihova odvajanja često vodili direktno razvoju prava, a indirektno, preko razvijanja subjektivnog prava, i razvoju morala. Tako »razlikovanje justum od honestum«, kaže Bloch, »kako se ono razvilo kod Cicerona, kod Thomasiusa, kod Kanta i Fichtea, oslobodilo je upravo subjektivna prava« (ibidem, S. 261).

Počnimo upravo razmatranjem subjektivnog i objektivnog prava. Subjektivno pravo kao facultas agendi, tj. kao pravna sposobnost, opravdanje ili polaganje prava na nešto što se može htjeti, bitno je povezano s objektivnim pravom koje se kao norma agendi smije moći. U tom smislu: »opravdanje individuumu izrasta primjereno normae agendi tek iz toga što s obzirom na nj državni poredak zahtijeva od drugih individuumu. Subjektivno pravo pretpostavlja pravne subjekte i obistinjuje ih, objektivno pravo preobrazava još iste subjekte u objekte zakonodavstva« (ibidem, S. 241). To znači da »nema subjektivnog prava a da se ne pretpostavi objektivno pravo, niti objektivnog a da se ne pretpostavi subjektivno pravo. Gdje vladaju jedino ili i samo pretežno zapovijedanje na jednoj a pokoravanje na drugoj strani, kao u trupi ili jezuitskom redu, tamo norme nisu pravne. Upravo stoga svaka je diktatura suspenzija prava; trenutna preciznost vojničke zapovijedi stupa na mjesto brižljive primjene diktatorske norme. Čak gdje je u takvim slučajevima riječ o zakonu, on ne izgleda kao juristički, nego kao matematsko-fizikalni zakon, tj. kao takav zakon koji nema izuzetka, kao zakon protiv kojeg nema otpora. Normalni pravni poredak, međutim, pretpostavlja voljne osobe koje su obdarene s pravima, koje aktivno podižu zahtjeve; per definitionem na području privatnog prava, per analogiam također i u javnom pravu. Uzajamni odnos između subjektivnog i objektivnog prava svakako ne sprečava stalni pokušaj da se jedno ili drugo pravo istakne kao primarno«. Od tih pokušaja najpoznatija su dva shvaćanja: civilističko i publicističko. »Civilističko shvaćanje (uobičajeno naročito kod jus-romanista) dopušta uopće samo subjektivno pravo, a objektivno jedino utoliko ukoliko ono počiva na uvažavanjima subjektivnih prava drugih« (ibidem, S. 242). »Publicističko shvaćanje, naprotiv, ne dopušta nikakvih subjektivnih prava, nego samo subjektivne dužnosti (uobičajeno naročito među jus-germanistima); izvor prava je jedino država, sadržaj prava jedino takozvani opći interes« (ibidem, S. 243). Subjektivno-javna prava su prema publicističkom shvaćanju »doduše još prava, i njihov je sadržaj, u građanskoj pravnoj državi, pravno zaštićen, no ona su to samo kao odsjaj objektivnog prava« (ibidem, S. 244). Paralelno postojanje subjektivne i objektivne pravne sfere onemogućuje svođenje jedne na drugu. »To konačno znači: čovjek građanskog društva i državna tvorba, koja se

odvojila od toga društva, unatoč njihovim odnosima ne rastvaraju se jedno u drugo. Potezi facultatis agendi i normae agendi završavaju s remijem, bar u buržoaskom društvu slobodne konkurencije. Pri tome objektivno pravo ipak postiže u ozbiljnosti prakse svagda onu pobjedu koja nad privatnim interesima pojedinačnih građanskih pravnih subjekata stabilizira opći interes buržoaske klase u cjelini (na održavanju njene pravne sigurnosti) (ibidem, S. 245). Nasuprot tom remiju subjektivnog i objektivnog prava, kako je on prisutan unutar buržoaskog društva, Bloch zagovara revolucionarni moment subjektivnog prava, tj. onaj njegov moment koji se ne pomiruje s postojećim, nego mu navješćuje rat — posebno postojećoj državi kao ujedinjujućoj normi objektivnog prava — sve dotle dok objektivno pravo pomoću svoje posljednje norme, koja se zove solidarnost (Solidarität), ne osigura svakome »posljednje subjektivno pravo« da proizvodi prema svojim sposobnostima, a troši prema svojim potrebama.

Bloch zna veoma dobro da je potrebno da prođe mnogo vremena da iščeznu npr. plaća, država i klasa: »Rim nije izgrađen jednoga dana, anti-Rim ili ne-više-Rim prije jedan ili dva ljudska vijeka jedva se mogao očekivati. Subjektivno-javna prava, objektivne norme, to su pravno-filozofski dva pola. Njihovo se odstojanje socijalistički smanjuje, a velikim grčkama može se ponovo poanirirati. Subjektivni faktor čini spontanost, koja je često visoko prouzrokovana, a ne orijentirana iz same sebe, dok objektivna, previše objektivna strana pokazuje demokratski nekontrolirano, ekstremno centraliziranje... Socijalna revolucija osvaja, prema Marxu primjenjuje, sredstva moći dosadašnje države, da bi ih upotrijebila kao porodajna pomagala novog društva s kojim je staro društvo ionako tik pred porodom. U tom određenju na sasvim novoj razini nalaze se iskustva Pariske komune zajednički s tradicijama humanističkog usmjeravanja države, ograničavanja države iz klasičnog prirodnog prava« (ibidem, S. 253). Socijalizam ozbiljuje na »novoj razini« klasično prirodno pravo, pa ga Bloch otuda naziva »posulatom realnog ljudskog dostojanstva« (ibidem, S. 268) — naime utoliko ukoliko on »intendira javni poredak normae agendi samo kao neostvareni poredak slobode koja je postala javno moguća sloboda facultatis agendi svih (die unverdingliche Ordnung einer öffentlich möglich gewordenen Freiheit der facultas agendi aller, ibidem, S. 258). U tom smislu nije jačanje države, pa ni tzv. »socijalističke«, »slobodne« ili »istinske države« — jer ti su izrazi contradictio in adjecto —, nego »neostvareni poredak slobode« pretpostavka za ozbiljenje ljudskih prava, za razvijanje stvaralačkih sposobnosti svih i za njegovanje njihova ljudskog dostojanstva. Blochovo pleđiranje za »anti-Rim«, tj. za »polis bez politeje« identičan je Marxovu zahtjevu za komunizmom ili »novom Atenom«. U izrazu »Ne-više-Rim« naj-bolje dolazi do izražaja opći stav Blochove ontologije »bitka koji još nijes«. Komunizam je u tom smislu osnovni motiv Blochove socijalno-političke i pravne misli.

Tako shvaćeni komunizam Bloch na drugoj strani određuje kao »ono što se tako dugo uzaludno tražilo pod imenom moral« (ibidem, S. 269). Pod moralom Bloch ovdje shvaća »besklasno intendirani moral, tj. moral koji je oslobođen ideologijskog karaktera i klasne ograničenosti. Takav moral je upućen na »radikalno prirodno pravo«, iako ga se ne smije shvatiti kao njegov nadomjestak. On je, kaže Bloch, »predobar da bi izbjegao radikalnom prirodnom pravu, previše centralan da bi ga nadomjestio« (ibidem). »Besklasno intendirani moral u sebi obuhvaća oba aspekta radikalnog prirodnog prava — »radikalno subjektivno prirodno pravo i njegov zahtjev: svatko prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama, radikalno objektivno prirodno pravo: solidarnost« (ibidem) — zato što radikalno prirodno pravo postavlja ljudsku slobodu u solidarnost koja je postala moguća, pravi moral na putu k takvom proizvođenju, kao u samom sretnom besklasnom stanju, intendira na osvjetljenje one vrste ljudskog otuđenja i nenalaženja koje ne potječe samo ili ne više iz klasnog društva. Pozitivno se postojeće pravo, naravno, primarno revolucionarno »ispravlja«, poravnava s radikalnim prirodnim pravom; pravi moral tome kaže da i drži amen otvorenim« (ibidem, S. 276).

Radikalno prirodno pravo i pravi moral polaze dakle od zajedničkog izvora i temelja. Od njega su polazili podjednako kako veliki teoretičari prirodnog prava tako i veliki učitelji morala, čak i onda kada su naučavali odvojenost legaliteta i moraliteta — bilo u smislu Grotiusova tretiranja morala kao »individualnog reda« i savladivanja požuda (straha i ugode), a prava kao »socijalno-kolektivnog reda« i reguliranja zajedničkog života ljudi, bilo u smislu Kantova određenja prava kao »autoritativnog tuđeg određenja volje« i moranja (Müssen) koje omogućuje koegzistenciju više volja, a morala kao »autonomnog samoodređenja« i trebanja (Sollen) koje omogućuje da se čovjeka shvati kao svrhu. Bloch s pravom ukazuje na to da temelj i izvor zakonodavstva kod Kanta nije »svagdašnje društvo i uopće ne društvo u socijalnom smislu«, nego, kako kaže sam Kant, »ljudski nad-sjetilni supstrat u čovjeku« (übersinnliches Substrat der Menschen im Menschen). Pa ipak, dodaje Bloch, »in praksi je svagda prisutno društvo jedini prostor mjerenja, jedini princip mjere općosti. Kantov moralni princip teorijski zahtijeva da se maksime samog društva usmjeravaju prema principu čovječanstva u čovjeku; unutar još postojećeg društva bi taj imperativ, međutim, naročito protiv svoje intencije, određivao jedino to da se zahtijeva sve što održava postojeće društvo, a sprečava sve što ga razara« (ibidem, S. 271). Ukoliko se pravo pak usmjerava i izgrađuje »prema principu čovječanstva u čovjeku«, ono postaje »pravo uma« (Vernunftrecht), pa kao »ukupnost uvjeta vanjske opće slobode« ono ima čak »primat pred moralom« kao unutrašnjom općom slobodom. Spram Kanta i svake imperativne etike Bloch kritički primjećuje: »Bez postizanja toga prava (prava uma) kategorički imperativ je u biti samo sredstvo da se sankcionira klasna vladavina u svijesti potčinjenih. Nakon postizanja toga prava taj imperativ, kao svaki formalistički moral uopće, postaje suvišan. To je ujedno razlog zašto besklasno društvo nije društvo kategoričkog imperativa — naime zato jer »članovi relacije ja — općost nisu više antagonistički konflikt« pa ne trebaju »nikakvog korektiva, pogotovo ne korektiva koji stalno reflektira o mogućnosti nekog općeg zakonodavstva« (ibidem, S. 271). Refleksija o tome je suvišna stoga i utoliko, jer i ukoliko je ono opće, tj. »princip čovječanstva« ozbiljen u pojedinačnome, a to znači, jer su i ukoliko su ljudska sreća i dostojanstvo prisutni u životu svakog pojedinca. Dakle, ne svaki moral, nego formalistički moral je tuđ komunizmu. Otuda je prema Blochu pogrešno ne samo odbacivanje »pravog morala« i »besklasne etike« — ova (besklasna etika) »unutar besklasnog društva nije nikakva tautologija«, nego etika koja je oslobođena od sukoba koji »bitno pripadaju antagonističkoj strukturi društva« i koji su do sada bili »samo etički preobučeni, na etički način najviše palijativno ublaženi«, a ne »konstitutivno riješeni« (ibidem) — nego je jednako tako pogrešan i, unutar marksizma također često poduziman, pokušaj da se »za moral traži neki nadomjestak« (ibidem, S. 272). Bloch s pravom podvrgava kritici shvaćanje po kojem je »već borba za bolje društvo sam moral a ovaj samo tautologija za nju« (ibidem). Istina, fenomen morala, kako to najbolje pokazuje politička povijest našeg stoljeća, može izostati, ali tada »bez sumnje ne samo u smislu tautologije nego i tiranije«. U posljednjoj rečenici lako je prepoznati kritiku staljinizma i političkog apsolutizma uopće. Njihov korijen Bloch vidi u »heteronomiji, koja u svojem društvu uopće ne dopušta nikakva moralna pitanja individuuma, kao što gotovo ne dopušta pitanje o samoj sebi«. Ta heteronomija i na njoj »utemeljena« politička praksa mogla je »tako reći kao prosvijećeni apsolutizam novog stila 'izbrisati' osobe, jer je njihova osobna prednost' ionako istinito uzeta pomoću njihove klase i samo pomoću nje, ta u njoj. Međutim, osobe su time degradirane ili svedene na puke recipiente, problem zahtijeva individuuma na društvo i obrnuto, kao moralni problem, nije uopće zabilježen a kamoli promišljen. To su simp-tomi i to su posljedice redukcije onog moralnog na apsolutni politikum kao potpunog moralnog stromaštva problema već sada, a kako će biti tek kasnije nakon postignutog cilja« (ibidem, S. 273). Ta Blochova misao čini nam se načelno značajnom i povijesno aktualnom. Jer, »upravo politika koja želi stvoriti uvjete za ljudsku čistoću neće baš kao takva moći učiniti

ni koraka a da ne vidi svoje humano pravo u intencioniranom podudaranju s humano čudorednim. Svaki međusobni nadomjestak politike i morala je neprav, ali svakako važi: moral, da bi mogao biti bez licemjerstva i ideologije, zahtijeva izgradnju javnog prava, a ta izgradnja nema samo svoju slavu dovođenja pod krov (*sein Richtfest*) nego se njeno samoobrazovanje zavičaja nužno preparira u moralu« (ibidem, S. 214).

Time se pokazuje ne samo razlika prava i morala nego i njihovo humano jedinstvo i »intencionirano podudaranje« na zajedničkom djelu dovođenja pravog ljudskog zavičaja »pod krov«. Blochova se socijalno-politička i pravna misao može pravo razumjeti samo iz horizonta toga jedinstva i cjeline. Misao cjeline kod Blocha je prisutna u razmatranju pa i najmanjeg detalja. Kao kod rijetko kojeg drugog mislioca današnjice misao principa dobija kod Blocha posebnu, blohovsku, reljefnost, punoću i živopisnost, a detalj svoju pojmovnu smislenost i »utopijsku« univerzalnost. Golemo intimno poznavanje svjetske, a posebno evropske kulturne povijesti pruža Blochu mogućnost da na raznolikim problemima današnjice potvrdi Marxovu misao o komunizmu, humanizmu i socijalizmu kao »izvršavanju misli prošlosti«, jer doista se »ne radi o velikoj misaonoj crti između prošlosti i budućnosti, nego o izvršavanju misli prošlosti« (K. Marx: Pismo Rugeu, septembra 1843), kojoj »ono najbolje još valja dodati«.

Ante PAŽANIN

1) Ernst Bloch je rođen 8. septma 1885. god. u Ludwigshafenu na Rajni, danas živi u Tübingenu. Na Bloch sanja o pravom zavičaju čovjekovu jedan od razloga je sigurno i vlastito iskustvo u postojećem svijetu, unutar kojega ovaj veliki »misliac čovjeka našeg doba« (Siegfried Unseld u: *Ernst Bloch zu Ehren*, Frankfurt/Main, 1965, S. 8) nigdje nije našao trajno prebivašće, nego je bio primoran, ne samo zbog umjetničkih i filozofskih stavova nego prije svega iz političkih razloga, da napušta kako Berlin, Heidelberg, Bern, Zürich, Beč, Pariz, Prag, New York, Cambridge tako i Leipzig. Blochova glavna djela su: *Geist der Utopie*; *Thomas Münzer; Spuren; Erbschaft dieser Zeit; Subjekt—Objekt* (ovo djelo je izdao »Naprijed«, Zagreb, 1959. u prijevodu Stanka Bošnjaka i Milana Kangrgić); *Das Prinzip Hoffnung; Naturrecht und menschliche Würde; Verfremdungen I i II; Tübinger Einleitung in die Philosophie I i II* (ovo se djelo nalazi u štampi kod »Nedita« u Beogradu, a u prijevodu Danila Pejičića i Davora Rodina). O Blochu su u nas među ostalim pisali: Danko Grlić: »Ernst Bloch — filozof nadex«, *Republika* 1959; Danilo Pejičić: »Pojam napretka kod Ernsta Blocha«, *Naše teme* 2/1960; Vanja Sulić: »Ernst Bloch i marksizam«, *Naše teme* 3/1957.